

Jože Pirjevec

BAZOVICA 1930

Jeseni 1927 je Il Popolo di Trieste, glasilo fašistične stranke v Julijski krajini, razglašal, da Slovani niso sposobni kovati zarot proti državi.¹ Kaj se je zgodilo, da se je med ljudstvom, ki so ga celo italijanske oblasti imele za miroljubnega, pojavila revolucionarna in teroristična organizacija?

Vzroke za to preobrazbo je treba iskati v divji raznarodovalni politiki, ki jo je v Julijski krajini po letu 1918 uvedla liberalna, potem pa še z večjim zagonom fašistična Italija. Celo ljudje z visokimi etičnimi načeli, kakor na primer Giuseppe Mazzini, so ob vprašanju prihodnjih domovinskih meja poudarjali, da bi moralo obmejno prebivalstvo postopoma privzeti drugo kulturo in s tem drug jezik in drugo narodnost. Torej: en narod, en jezik, ena država.² V Trstu se je ta politika prisadila na močno protislovansko čustvo, ki je bilo razširjeno med iredentističnim meščanstvom in ki so ga fašisti znali imenitno spodbujati ter si ga prisvojiti. Že s požigom Narodnega doma v središču mesta 13. julija 1920 so dokazali, da znajo izkoriščati strah tržaške buržoazije med Slovani, ki so, kot je pisal »Il Piccolo«, pod Francem Jožefom s pomočjo cesarske vlade »kakor gospodarji navalili na mesto«. ³ Za umiritev teh starih strahov ni zadostovalo uničenje simbola slovenske prisotnosti v Trstu, potrebno je bilo odpraviti bolj ali manj hitro vsako sled samobitnega slovenskega življa v vsej Julijski krajini.

V memorandumu, ki so ga fašistični sekretarji Trsta, Zadra, Reke, Gorice in Pulja 11. junija 1927 poslali Mussoliniju, je bilo poudarjeno, da je treba z vsemi sredstvi zamašiti »barbarska vrata« in tistim, ki žive na tej strani meje, pokazati vso moč italijanskega naroda.⁴ To so fašisti dosegli na dva načina: načrtno so razpuščali vse politične stranke, šole in kulturna društva, poitalijančevali so primke. Obenem so na podtalen način spodkopavali temelje gospodarskega življenja Slovencev, ki jim je bilo treba iztrgati ne samo dušo, ampak tudi vsakdanji kruh.

Slovenska predstavnika v Trstu in Gorici, vodja liberalne »Edinosti« Josip Vilfan in krščanski socialist Engelbert Besednjak sta odgovorila na to neusmišljeno politiko s spomenicami, naslovljenimi na vlado, in s pritožbami ženevskemu Društvu narodov.

¹ Milica Kacin-Wohinz, Narodnoobrambno gibanje primorskih Slovencev v letih 1921—1928, zv. 2, Ljubljana, 1977, str. 548.

² Klaus Gatterer, Im Kampf gegen Rom, Wien, 1968, str. 476, 477.

³ Carlo Milic, Gli anni 30 ad uno ad uno, v Gli affreschi di Carlo Sbisà e la Trieste degli anni trenta, Trieste, 1980, str. 143.

⁴ M. Kacin-Wohinz, Narodnoobrambno gibanje, cit., str. 530.

V Ženevi je predvsem zaradi Vilfanove zavzetosti prišlo do ustanovitve organizacije za zaščito manjšin, ki je imela veliko etično, a skromno praktično vlogo. Ilegalna komunistična partija, v katero so bili včlanjeni mnogi Slovenci in Hrvati, je imela v tistem času le malo posluha za narodnostna vprašanja. Njen poglavitni cilj je bila socialna revolucija, ki naj bi rešila vsa vprašanja, tudi tista, ki so težila slovensko in hrvaško manjšino.

In vendar je bilo treba na politiko, ki je težila k izničenju slovenskega naroda v Italiji, odgovoriti čim hitreje, celo s silo, ter tako preprečiti, da bi se narod vdal suženjstvu. Tega so se v prvi vrsti zavedali mladi najrazličnejših ideoloških smeri, ki so bili že dalj časa kritično razpoloženi do tradicionalnih strank in so se skušali organizirati na način, ki bi bolj ustrežal času. V Gorici in Trstu sta se že jeseni leta 1927 oblikovali dve ilegalni skupini, ki sta prav kmalu začeli sodelovati in načrtovati skupno akcijo. Delno sta se navezovali na še starejše ilegalno društvo, ustanovljeno leta 1924 in poimenovano po začetnicah krajev, ki jih je bilo treba iztrgati Italiji: Trsta, Istre, Gorice, Reke — TIGR. Omenjeno društvo je bilo povezano z jugoslovanskimi oblastmi in nekaj časa tudi z nacionalističnim gibanjem ORJUNA. Novi organizaciji, ustanovljeni leta 1927, nista prevzeli od starega TIGR samo notranjega ustroja, ki je temeljil na tričlanskih celicah, »trojkah«, ampak tudi, čeprav na manj organski način, zveze z Jugoslavijo, predvsem z družvi izseljencev iz Julijske krajine. Kljub denarni pomoči, ki je bila sicer omejena, ju vendarle ni okužil nazadnjaški duh, v katerega se je vedno bolj pogrezal jugoslovanski režim. Kot je bilo zapisano v ilegalnem časopisu Svoboda, je bil njun boj namenjen zgolj osvoboditvi slovenskega in hrvaškega naroda v Julijski krajini, »ki ni le bedna, lačna, raztrgana proletarska masa: je tudi, v primeri z laškim proletariatom, še zapostavljena, zaničevana, potisnjena ob zid.«⁵

Med člani tržaške skupine, ki si je nadela ime »Borba«, je treba zlasti omeniti najvidnejše člane Frana Marušiča, Zvonimira Miloša in Vekoslava Špangerja. Skupaj z drugimi tovariši so izdelali statut društva, ki je določal, da lahko postanejo člani samo mladi neporočeni ljudje, ki so že odslužili vojaški rok in pokazali pripravljenost nasprotovati režimu. Močna notranja struktura s hermetično zaprtimi oddelki, ki bi ji poveljeval centralni odbor petih članov, naj bi organizaciji zagotavljala potrebno trdnost, mobilnost in varnost.⁶

Po prvem srečanju v Miloševi hiši v Drevoredu XX. septembra so se v zadnjih mesecih leta 1927 skoraj vsak teden vrstili sestanki. Proti koncu leta je začel izhajati list gibanja z naslovom »Borba«, prišlo je tudi do prvih atentatov. Njihov neposredni cilj je bil, da bi se njihove ideje širile med ljudstvom ter ga spodbudile k odporu, dalje da bi se gibanju pridružili novi privrženci, potem tudi k napadom na nevralgična žarišča fašističnega raznarodovanja, predvsem na šole, in da bi vliвали strah tistim Slovincem, ki so se vdinjali režimu.

Fašisti so poskušali kar se da zmanjšati pomen teh dogodkov, vendar so bili nadvse zaskrbljeni. Res je, da je poleti 1928 oblastem uspelo pozapreti nekatere najbolj aktivne voditelje organizacije, med njimi dr. Sardoča, in tako pretrgati zveze med tajnimi jedri v Trstu in v Gorici. Vendar so bili stiki kmalu znova

⁵ M. Kacin-Wohinz, Ljudskofrontno povezovanje Slovencev v Italiji, Zbornik ob štiridesetletnici ustanovnega kongresa KPS (Razprave in dokumenti), Ljubljana, 1977, str. 141.

⁶ Vekoslav Španger, Bazoviški spomenik, Trst, 1965, str. 43, 44.

vzpostavljeni in dejavnost obnovljena. V novembru leta 1928, ko je bilo prepovedano društvo Edinost in prepovedano njegovo glasilo, so kraški župani, ki so v tej zvezi naslovili Mussoliniju zahvalno poslanico, dobili grozilna pisma. Dne 28. decembra je že četrtrič pogorela telovadnica Nacionalne zveze v Proseku. Okrog poslopja so bili potreseni letaki, na katerih je pisalo: »Bratje! Pokonci glave. Bliža se trenutek odrešitve.«⁷

V tistem času so postajali odnosi med Jugoslavijo in Italijo posebno napeti zaradi italijansko-francoske tekme za nadvlado na Balkanskem polotoku. Ob koncu leta 1927 je beograjska vlada s sporazumom utrdila svoje že tradicionalne odnose s pariško vlado. Mussolini je sredi naslednjega leta reagiral tako, da je odklonil podaljšanje sporazuma o prijateljstvu z Jugoslavijo.⁸

To je povzročilo široko časopisno gonjo proti kraljevini Karadjordjevičev. ki so jo Italijani med drugim obtoževali, da podpira slovenski iredentizem v Julijski krajini. Tudi ko so beograjske oblasti prepovedale Orjuno in ko je postalo jasno, da vlada ne bo več vzdrževala stikov z odporniškimi gibanji v Italiji, so Italijani še vedno sumili, da so vsi nasprotniki fašizma orjunaši, in da delujejo pod okriljem osrednje tajne organizacije, ki naj bi se imenovala »Bela roka«.

Eden nabolj zavzetih zagovornikov te teze je bil časnikiar Virginio Gayda, ki je že novembra leta 1928 objavil v glasilu fašistične stranke *Giornale d'Italia* celo vrsto člankov (ki so bili pozneje zbrani v brošuro), v katerih je denunciral jugoslovanske spletke in proglašal, da je treba banditizem, ki se je pred kratkim pojavil v Julijski krajini, zatreti z »ognjem in mečem«, saj brani Italija v tej deželi »čas evropske civilizacije«.⁹

V svoji raznarodovalni politiki so se fašisti radi ogrinjali z votlo retoriko, ki v resnici ni zrasla na njihovem zelniku, ampak je imela dosti globje korenine, ki so segale še v čase prvih nasprotij med Italijani in Slovani na Jadranu.

Ni torej čudno, da so Slovenci in Hrvati pogosto enačili fašiste z vsem italijanskim narodom, pri čemer so tudi sami uporabljali dokaj oster slovar. Dne 22. maja 1928 je na primer »Borba« ob ugotovitvi, da so se v fašistično organizacijo vpisali tudi proletarci in najrevnejši priseljenci, zapisala: »Želeli smo slogo in sodelovanje, a so nam ju odklonili; iz naših razbičanih src se dviguje zoper nje sovraštvo brez izjeme, tako kakor so se oni brez izjeme dvignili zoper nas.«¹⁰ Toda že leto pozneje je ta nekritični odnos doživel precejšen preobrat predvsem zaradi stikov, ki jih je uspelo navezati tudi s posredovanjem Ivana Regenta z italijanskimi antifašističnimi krogi v Parizu. Sodelavci »Borbe« so spoznali, da obstaja poleg fašistične še druga Italija, s katero je potrebno in pomembno sodelovati. Prav kmalu sta tržaška in goriška organizacija postali zelo važni za italijanske antifašiste. Z njuno pomočjo so zbežali iz države tisti nasprotniki režima, ki so bili v nevarnosti, da jih zapro. V Italijo pa so slo-

⁷ Virginio Gayda, *La Jugoslavia contro l'Italia*, Documenti e rivelazioni, Roma, 1933, str. 72.

⁸ M. Kacin-Wohinz, *Narodnoobrambno gibanje*, cit. str. 527.

⁹ K. Gatterer, cit., str. 534.

¹⁰ M. Kacin-Wohinz, *Narodno revolucionarno gibanje na Primorskem v luči politike in taktike Komunistične stranke Italije v Elementi revolucionarnosti v političnem življenju na Slovenskem*, Ljubljana, 1973, str. 85.

venski odporniki tihotapili antifašistične liste: Il Becco giallo, Avanti, Giustizia e libertà.¹¹

V soglasju z italijanskimi antifašisti, ki so se leta 1929 odločili za bojkot plebiscita, ki ga je razpisal Mussolini, da bi utrdil svoj režim, se je tudi »Borba« pridružila propagandi zoper diktatorjev namen. Da bi izrazila svoj protest proti plebiscitu, je veja, ki je delovala v Istri, sklenila, da bo motila reden potek volilnih operacij, tako kot so fašisti motili parlamentarne volitve leta 1924. Njeni člani so napadli skupino kmetov iz Berama, ki so jih fašisti v koloni peljali na volišče. Naboj, ki ga je iz pištole izstrelil Vladimir Gortan, se je odbil od kamna in smrtno ranil nekega kmeta. Že naslednji dan so Gortana zaprli in ga po površni raziskavi — med katero so ga kruto mučili — postavili pred posebno sodišče.¹²

Ta organ, ki ga je ustanovil Mussolini leta 1926 kot sredstvo za zatrtje režimskih nasprotnikov, se je za to priložnost preselil iz Rima v Pulj, kjer je 17. oktobra obsodil Gortana na smrt. Naslednjega dne so ga ustrelili — kot je zahteval zakon — v hrbet.¹³

Tragični oktobrski dogodki so v »Borbi« razvneli razprave o načinu in tempu nadaljnjega delovanja. Dne 1. novembra 1929 so se njeni vodje zbrali v jami pri Razklanem hribu, da bi se dogovorili o akcijah. Vsi so bili prepričani o neizogibnosti spopada med Italijo in Jugoslavijo. Odprto je ostalo, kakšne taktike bi se oprijeli v pričakovanju spopada. Del prisotnih na čelu z Marušičem je sodil, da kaže opustiti silo in se posvetiti propagandističnemu delovanju med ljudstvom. Proti tej tezi je nastopila večina. Njen glasnik Bidovec je ugotavljal, da je treba okrepiti teroristično delovanje ter s tem oslabiti fašizem, poslabšati odnose med Jugoslavijo in Italijo, kar naj bi pripomoglo k čimprejšnjemu odločilnemu spopadu med državama.¹⁴ Šibka točka te zamisli je bilo naivno zaupanje v Jugoslavijo, kjer je bila že od začetka leta 1929 v veljavi diktatura, ki jo je vpeljal kralj Aleksander; tu je tako kot v Italiji obstajalo posebno sodišče za zaščito države. Vladni krogi niso imeli nobenega namena, da bi poslabšali odnose z mussolinijevskim režimom.¹⁵

Čeprav je proti koncu novembra in v začetku decembra policija v Gorici prijela več članov tajne organizacije,¹⁶ so Tržačani okrepili svoje delovanje. Leto se je izteklo z neuspehim atentatom na slovenskega vohuna v Ricmanjih.¹⁷

Leto 1930 se je začelo s spektakularno eksplozijo na svetilniku zmage v noči med 5. in 6. januarjem. Z bombo so hoteli odporniki na svoj način proslaviti poroko italijanskega prestolonaslednika in belgijske princese Marie Josè, predvsem pa opomniti Tržačane na tragično propadanje pristanišča in na socialno ter narodno zatiranje ljudi, ki so v njem delali.¹⁸ Dne 5. januarja je bil tudi

¹¹ Zorko Jelinčič, Ob 30-letnici strelav na Bazovici, Jadranski koledar 1960, Trst, str. 50.

¹² Vjekoslav Bratulić, Ilegalne organizacije u Istri i Slovenskom Primorju i djelovanje specijalnog tribunala za zaštitu države, v Vjesnik historijskog arhiva u Rijeci 6—7, 1961—1962, str. 455—544.

¹³ Prav tam, str. 458.

¹⁴ V. Španger, cit., str. 78.

¹⁵ Ferdo Čulinović, Jugoslavija između dva rata, zv. II, Zagreb, 1961, str. 4, 14.

¹⁶ V. Španger, cit., str. 81.

¹⁷ Z. Jelinčič, cit., str. 52.

¹⁸ V. Španger, cit., str. 81; Vjekoslav Bratulić, cit., str. 484, 485.

požgan otroški vrtec »Osvobodene Italije« v Lokvah, medtem ko je bil naslednjega dne v Hruševju pri Postojni ubit občinski sluga, fašist Blažina.¹⁹

Naslednji datum, na katerega je treba opozoriti, je bila obletnica lateranskega pakta med Cerkvijo in državo. V začetku februarja so zato sklenili, da bodo pripravili atentat na »Popolo di Trieste«, ki se je vse od svoje ustanovitve z neznansko ihto zaganjal v vse, kar je bilo slovenskega in hrvaškega. Ponoči 10. februarja sta Bidovec in Miloš s pomočjo Marušiča in Valenčiča na sedežu fašističnega časopisa na Trgu sv. Katarine podtaknila bombo. Eksplozija je bila tako močna, da je ubila časnikarja Guida Nerija in hudo ranila še tri ljudi. Poslopje, v katerem je bil časopis, je bilo močno poškodovano. Na mestu eksplozije je policija našla več izvodov »Pravice in svobode« in »Svobode«. V številki »Pravice in svobode« iz novembra 1929 je bil v obrazložitev napada objavljen kot članek odlomek Mussolinijevega govora iz časov, ko je bil še socialist: »Brez pridržkov priznavam, da v mirnem času bombe ne morejo nadomestiti sredstev za socialistično akcijo. Toda ko vas neka vlada, bodisi republikanska bodisi monarhistična, izrine iz zakona in iz človeštva, tedaj — ah! — ne bi smeli preklinjati nasilja, ki je odgovor nasilju, čeprav pri tem padajo nedolžne žrtve.«²⁰ »Svoboda« je poudarjala, da so na Primorskem po izgonu vseh drugih slojev slovenskih delavcev ostali le obubožani kmetje in delavci. Ljudstvu je preostala ena sama oblika boja: »Držali se bomo skrajnih revolucionarnih metod, kakršne so uporabljale proletarske množice od francoske revolucije do danes.«²¹ Atentat je bil v Julijski krajini in v vsej Italiji ogromna senzacija. Še isto noč, 10. februarja, so zaprli 26 oseb, ki so jih imeli za »zmožne takšne akcije«, čeprav je bilo jasno, da tava policija v popolni temi.²²

Okrepitev policije, s tem, da so se v marcu pridružili tudi agenti tajne službe OVRA, ni mogla preprečiti članom »Borbe«, da ne bi v naslednjih tednih nadaljevali svojih akcij. Še naprej so požigali sedeže fašistov, šolska poslopja in sedeže drugih režimskih organizacij ter obenem na vse mogoče načine širili antifašistični tisk, ki so ga pogosto v posmeh pošiljali tudi policiji in karabinerjem.²³

Zadnja številka Svobode, ki je izšla 1. marca 1930, je ena sama obtožba fašistične politike in tistih krajevnih sil, ki so jo podpirale. »Trst nam je bil v zadnjih letih in nam je vedno sovražen. Propada predvsem zaradi svojega nasprotovanja Slovincem, ki žive na tej zemlji...«²⁴

Proti koncu marca se je obroč okoli ilegalne skupine vedno bolj ožil. Valenčič je trdil, da se v Ljubljani med emigranti omenjajo imena tistih, ki so podtaknili peklenski stroj na sedežu »Popolo d'Italia«. To je člane »Borbe« vznemirilo, saj so vedeli, da je fašistični policiji med emigranti uspelo pridobiti nekaj vohunov. Čeprav tega še ni mogoče dokumentirati, je vendarle verjetno, da je OVRA prišla na pravo sled prav s podatki iz Ljubljane. Aprila ji je uspelo prijeti najvažnejše predstavnike ilegalnega gibanja tako v Gorici kot v Trstu. Aretirala je nekaj sto ljudi in jih zaprla v več ječ v Julijski krajini.

¹⁹ V. Gayda, cit., str. 74.

²⁰ Actor spectator, La fucilazione di Basovizza, Umana, Trieste, sept.—okt. 1954, let. III, št. 9—10, str. 22.

²¹ M. Kacin-Wohinz, Narodno revolucionarno gibanje, cit., str. 86.

²² Z. Jelinčič, cit., str. 52; Actor spectator, cit., 22.

²³ V. Španger, cit., str. 89.

²⁴ V. Bratulić, cit., str. 491.

Najpomembnejše tržaške osumljence je odvedla v koprski zapor, ker je potekala, če lahko tako rečemo, »legalna« plat zasliševanja. Resnično zasliševanje je bilo v karabinjerski vojašnici v Samedeli, kjer so zapornike okrutno mučili z vrelo vodo in razbeljenimi kleščami.²⁵

S temi metodami je policija sicer dosegla uspehe, vendar ne takih, kakršne si je želela. Glavni predstavniki »Borbe« so priznali napad na svetilnik zmage in na uredništvo časopisa »Il Popolo d'Italia«, vendar so zavrnilo vse druge obtožbe. Kljub temu so bili obtoženi 99 različnih vrst zločinov, ki naj bi jih zagrešili v Julijski krajini od leta 1926 dalje. Vodja OVRE je dobro leto kasneje povedal, da je šlo za zastraševalni proces in da pravih krivcev za večino teh zločinov niso nikoli našli.²⁶

Odkritju ilegalne organizacije v Trstu je sledil udarec v Ljubljani. Tamkajšnje krajevne oblasti so po natančni preiskavi ugotovile, da sta bila eksponenta primorskih emigrantov zlasti Jugoslovanska matica in društvo ORJEM.

Ti dve društvi sta vzdrževali stike z aretiranimi teroristi in zato je beograjska vlada menila, — kakor je poročal vodja odseka politične policije Di Stefano — da se je treba »izogniti spopadu z Italijo« ter omenjeni društvi razpustiti.²⁷ Zaman so bili protesti in intervencije vplivnih oseb pri kralju Aleksandru; prepoved je ostala v veljavi, vendar so emigranti bolj ali manj odkrito nadaljevali svoje akcije.²⁸

Čeprav so bili zaprti številni predstavniki protifašističnega gibanja v Julijski krajini, to le ni popolnoma ohromilo protirežimskega gibanja. »Odkritje in pripor odgovornih za atentat na 'Popolo d'Italia' in na Svetilnik zmage«, je zapisano v trimesečnem poročilu policije, »sta povzročila veliko malodušje med tistim delom prebivalstva, ki še goji protinarodnostna in filoslovanska čustva. Vendar ni manjkalo subverzivnih akcij in manifestacij slovenskega iredentizma, ki so se izražale v širjenju komunističnih letakov, v razobešanju zastave s slovenskimi barvami na Kontovelu in sovjetskega emblema v tržaški ladjedelnici.«²⁹

Kot je moč razbrati iz tega značilnega poročila, so fašistične oblasti vztrajale pri enačenju Slovanov z boljševiki, kar je bilo v povojnem Trstu zelo razširjeno. Izhajajoč iz takega prepričanja so sklenile, da bodo pripravile proti najvidnejšim osumljencem spektakularen proces ter z njim dokazale italijanskemu in mednarodnemu javnemu mnenju, kako zna režim odločno poravnati račune s svojimi nasprotniki. Že 18. avgusta 1930 je svet v svojih navodilih za vodenje in obveščanje zagotovil časopisom, da bo zadel krivce »nepomirljivi meč fašistične pravice«.³⁰ Kot prejšnje leto v Gortanovem primeru so oblasti tudi tokrat sklenile, da bodo premestile posebno sodišče iz Rima v kraj, iz katerega izvirajo obtoženci. General fašistične policije Guido Cristini je bil znova imenovan za predsednika sodišča. V pričakovanju procesa so se odločili za izredne varnostne ukrepe. Poklicali so 800 črnosrajčnikov in 40 njihovih častnikov, v Trst so poslali policijske agente iz raznih pokrajin, okrepili so vojaške

²⁵ Z. Jelinčič, cit., str. 52, 53.

²⁶ Aula IV, str. 159.

²⁷ Archivio centrale dello Stato, Roma, PS/G1/Busta, 239/fasc. 521.

²⁸ ACS, PS/G1, 239/251, Dall'appunto della Divisione Polizia Politica, 21. maja 1930.

²⁹ ACS, PS/G1/227, fasc. 257.

³⁰ K. Gatterer, cit., str. 539.

enote, povečali budnost na meji in vse kvesture so poostriale nadzorstvo nad sumljivimi osebami. Skratka vsa Italija je bila v stanju pripravljenosti.³¹

Vznemirjenje fašističnih oblasti ni bilo brez razloga. Že od 2. avgusta dalje je vojno ministrstvo dobivalo informacije, po katerih so organizacije priseljencev v Jugoslaviji načrtovale med procesom protitalijansko delovanje. Na predvečer razprave je italijanski konzul v Ljubljani sprejel še grozilno pismo z obljubo, da bo za vsakega obsojenega obtoženca ustreljen po en fašist in za vsakega obsojenca na smrt po trije.³² Razprava proti skupini obtožencev, ki je štela 18 oseb, se je začela 1. septembra 1930 ob 15. uri v sodni palači v zelo napetem vzdušju, ki se je še zaostriilo, ko je prišlo naslednjega dne v bližini Rakovega Škocjana do spopada med mejno patruljo in dvema orjunašema; član milice, ki je na tem območju služboval šele prvi dan, in »nevarni orjunaš« Jože Kuček sta obležala mrtva.³³ Pri Kukcu so našli kopije antifašističnega lista »Rumeni kljun« in druge sumljive dokumente. Zelo verjetno je Kuček prišel v Italijo zato, da bi poskusil izvesti akcijo za osvoboditev obsojencev. Neuspeh njegovega podviga je očitno pripomogel k temu, da so fašisti še bolj odločno pokazali svojo neomajnost.³³

Mussolini je hotel spremeniti proces v veliki spektakel, katerega skriti režiser bi bil sam. Na kraju samem ga je bolj kot Cristini zastopal načelnik njegovega tiskovnega urada poslanec Ferretti, ki je prišel v Trst 2. septembra.³⁴

Na proces so povabili konzule v Trstu; z obžalovanjem so ugotovili, da se ga ni udeležil noben dopisnik inozemskih časopisov. V nasprotju z namenom, da bi obvestili svet o poteku razprave, so oblasti naredile vse, da ne bi prišel v dvorano niti en sam jugoslovanski odvetnik in hkrati strogo kontrolirale vsa uradna poročila vladne agencije Stefani.³⁵

Dne 3. septembra so na Greti odkrili letake »v slovenskem in italijanskem jeziku, ki so pozivali proletariat, naj manifestira proti posebnemu sodišču.«³⁶

Medtem je imel Ferretti, ki je ravno prišel v Trst, v vladni palači zaupen pogovor s Cristinijem. Sklenila sta, naj bi se proces končal v najboljšem primeru v torek; zato je treba zavleči vsakodnevne razprave na osem, deset ur.³⁷ Mussolini je v odgovor telegrafiral, da soglaša.³⁸ Ferretti se je nato popolnoma posvetil svoji nalogi propagandističnega organizatorja procesa. Dne 3. septembra popoldne je bilo prvo zasliševanje obtožencev in istega večera je poslal navodila prefektom vseh italijanskih pokrajin, kako naj poročajo časopisi: »Prosim, da tisk poudari protifašistične izsledke današnjega pričevanja na tržaškem procesu. Pričevanji Bevka in Frančeškinove potrjujeta, da je protifašistična koncentracija v Parizu uporabljala slovenske bande za ilegalno emigracijo. Še enkrat je dokazano, da si antifašisti pomagajo z vsemi sovražniki Italije v praznem upanju, da se jim bo posrečilo strmoglaviti režim.«³⁹

³¹ Actor spectator, str. 23.

³² Prav tam, str. 23; ACS, PS/GI/Busta 245/fasc. 553.

³³ ACS, MI, Ufficio cifra, 2. 9. 1930.

³⁴ ACS, MI, Ufficio cifra, 2. 9. 1930.

³⁵ ACS, MI, Ufficio cifra, 1. 9. 1930.

³⁶ Actor Spectator, cit., str. 23.

³⁷ ACS, MI., Uff. cif., Trieste, 3. 9. 1930

³⁸ ACS, MI., Uff. cif., Roma, 3. 9. 1930.

³⁹ AC, MI., Uff. cif., Trieste, 3. 9. 1930.

Proces naj bi torej obenem oblatil tudi italijanske antifašiste in jih prikazal kot izdajalce domovine. Že 4. septembra zjutraj je prišlo do nepričakovanega obrata: po povsem izrednih kanalih, ki niso vodili skozi urad za šifre v notranjem ministrstvu, je Mussolini ukazal, da se mora proces končati že v petek 5. septembra. Vzroki za to nenadno odločitev niso jasni. Čermelj piše, ne da bi navajal svojih virov, da je duce hotel s tem izzivati Jugoslavijo. Dne 6. septembra, na prestolonaslednikov rojstni dan, naj bi namreč v Beogradu izročili polkom nove zastave.⁴⁰ Cristini, ki je še pred štiriindvajsetimi urami zahteval, da je treba vse obtožence natančno zaslišati, češ da je evropsko protifašistično javno mnenje prepričano, da so priznali krivdo pod fizičnim pritiskom,⁴¹ temu sklepu ni oporekal.

Ferretti je lahko telegrafiral Mussoliniju: »Tajno stop. Obveščam v. eksce-lenco, da se bo proces končal jutri zvečer, v petek«. Tako je bilo zaslišanje osemnajstih obtožencev končano v enem samem popoldnevu in enem dopol-dnevu.

Naslednji telegram, namenjen popoldanski avdienci 4. septembra, ki ga je poslal tržaški prefekt Porro, je značilen za naglico, s katero je odtlej potekalo zasliševanje: »Po opravljenem zasliševanju obtožencev smo nadaljevali pregled šibkih točk in prič; mnogim od teh smo se odpovedali.«⁴² Istega popoldneva je bil slovesen pogreb »črnosrajčnika« Romana Moiseja, ki je bil dva dni prej ubit v Rakovem Škocjanu. Po pogrebem obredu je skupina fašistov skušala napasti jugoslovanski konzulat. Uspela ni zaradi varnostnih ukrepov, ki so jih oblasti uvedle ob začetku procesa.⁴³

Dne 5. septembra je na jutranjem zasedanju posebnega sodišča generalni tožilec zahteval smrtno kazen za pet najpomembnejših obtožencev: Marušiča, Bidovca, Špangerja, Valenčiča in Miloša. Še isto jutro so se začeli tudi govori uradnih branilcev. Zasedanje je bilo prekinjeno ob 13.30 in se je nadaljevalo ob 15. uri.⁴⁴ Čermelj piše, da so v tem odmoru vprašali Rim glede navodil za obsodbo.⁴⁵ Dokazano je, da je Ferretti že ob 15.40 naročil svojemu namestniku v tiskovnem uradu pri predsedstvu vlade: »Prosim, da takoj obvestite časopise, da se morajo držati obvestil agencije Sefani ob morebitnih smrtnih obsodbah v Trstu.«⁴⁶

Ob 20. uri so bili končani razgovori odvetnikov, ki se gotovo niso proslavili s pogumom, ko so branili svoje stranke. Edina izjema je bil odvetnik Kezich, ki mu je uspelo opraviti težko nalogo spodobno in ne brez človeške topline.⁴⁷ Ob 10.30, medtem ko so sodniki Posebnega sodišča še vedno sedeli v posveto-valnici, je dobil policijski bataljon ukaz, da se umakne s stražarskega mesta pred sodno palačo in se vrne v kasarno. Po dogovoru med političnimi, vojaškimi in fašističnimi oblastmi je bil to prvi ukrep za osrednjo eksekucijo. V kasarni je bataljon dobil ukaz, naj bo »pripravljen za odhod na mesto eksekucije.«⁴⁸

⁴⁰ Lavo Čermelj, *Slovenci in Hrvatje pod Italijo*, Ljubljana, 1965, str. 322.

⁴¹ ACS, MI., Uff. cif., Trieste, 3. 9. 1930; 4. 9. 1930.

⁴² ACS, MI., Uff. cif., Trieste, 4. 9. 1930.

⁴³ ACS, MI., Uff. cif., Trieste, 4. 9. 1930.

⁴⁴ ACS, MI., Uff. cif., Trieste, 5. 9. 1930.

⁴⁵ L. Čermelj, cit., str. 322.

⁴⁶ ACS, MI., Uff. cif., Trieste, 5. 9. 1930.

⁴⁷ V. Španger, cit., str. 131.

⁴⁸ Actor spectator, cit., str. 23.

Ob 23. uri je bila izrečena obsodba. Pol ure pozneje je prefekt Porro telegrafiral v Rim: »Posebno sodišče je izdalo naslednje obsodbe: smrtna kazen Zvonimir Miloš, Ferdinand Bidovec, Frane Valenčič, Frane Marušič; Lojze Španger 30 let, Nikolaj Kosmač 25 let, Vladimir Štoka 20 let, Lorenzo Čač 15 let, Karel Rupel 15 let, Andrej Manfreda 10 let, Ivan Obat 10 let, Slavko Bevk 5 let, Jože Kosmač 5 let, Miroslav Pertot 5 let, Marij Zahar 5 let, Frančeškin-Kerže Zofija 2 leti in 6 mesecev; vsi tri leta nadzorstva. Ciril Kosmač in Leopold Sirka oproščena.«⁴⁹

Celo po poročilu tržaškega Piccola, ki je v prejšnjih dneh komentiral proces na izkrivljen in pristranski način, so obsojenci, tudi tisti, ki so bili obsojeni na smrt, poslušali branje obsodbe z dostojanstvenim mirom. Drugače se je vedlo občinstvo, ki je začelo glasno ploskati, ko je Cristini končal svoje branje.⁵⁰ Po ceremoniji so se obsojenci vrnili v svoje celice. Bidovec, Marušič in Valenčič so podpisali prošnje za pomilostitev, toda odgovornemu vojaškemu poveljniku se ni zdelo primerno, da bi jih poslal Viktorju Emanuelu.⁵¹

Kazen je bila izvršena ob zori naslednjega dne. Bidovec, Marušič, Valenčič in Miloš so padli pod streli fašistične milice 6. septembra 1930 ob 5. uri 43 minut nedaleč od Bazovice.⁵² Več let kasneje je zgodovinar Carlo Schiffrer dejal, da so umrli kot heroji.

Sam proces in izvršitev sodbe kažeta, kako so fašisti razumeli pravico. Ne smemo pozabiti, da so zoper Slovence uporabili izredno »trdo roko«. Za primerjavo naj zadošča podatek, da je bil Gramsci kot vodja KPI obsojen na 20 let ječe, toliko kot manj pomembni obtoženci tržaškega procesa. Celo italijanski opozicionalci tržaškega režima so pri priči opozorili, da so fašisti s svojo okrutnostjo zavzeli napačno taktiko. Republikanec Gabriele Foschiati, ki je kasneje umrl v nemškem koncentracijskem taborišču, je dejal: »Jutri bo Guglielmo Oberdan štirikrat ustreljen.«⁵³

V noči pred izvršitvijo sodbe je bilo fašiste strah. V Trstu so zapovedali izredne varnostne ukrepe, ladje vojne mornarice, ki so bile med procesom zasidrane v pristanišču, so obrnile topove na mesto, notranji minister Bocchini pa je v celi Italiji prepovedal manifestacije in ukazal vsem prefektom kraljevine najstrožjo čuječnost.⁵⁴

Fašistični tisk je opisoval proces in eksekucijo na bazoviški gmajni kot veliko zmago. Vendar je bil odziv evropskega javnega mnenja vse drugačen od pričakovanega. Fašistom se je posrečilo, da so prepričali nekatere svoje simpatizerje, kako je njihova verzija opisa dogodkov točna. Tako je angleški konzul v Trstu v svojem poročilu zatrdil, da je potekal proces v znamenju najstrožje pravice.⁵⁵ Že 3. septembra so oblasti morale zapleniti Neue Züricher Zeitung.⁵⁶ V naslednjih dneh so mnogi drugi časopisi, predvsem češki, angleški in francoski izrazito sovražno komentirali tržaške dogodke. Jugoslovanski tisk je najprej molčal, to pa zaradi izrednega ukaza iz Beograda, ki je prepovedal vsakršen

⁴⁹ ACS, MI., Uff. cit., Trieste, 5. 9. 1930.

⁵⁰ V. Španger, cit., str. 133, 134; L. Čermelj, cit., str. 322.

⁵¹ Actor spectator, cit., 23.

⁵² ACS, MI., Uff. cit., Trieste, 7. 9. 1930.

⁵³ V. Španger, str. 158.

⁵⁴ ACS, MI., Uff. cit., Roma, 6. 9. 1930.

⁵⁵ Public Record Office, FO, 371/14439.

⁵⁶ ACS, MI., Uff. cit., Bolzano, 4. 9. 1930.

komentar procesa in zahteval od časopisnih uredništev, naj se omejijo na podatke italijanskih komunistov. V naslednjih dneh, ko so italijanski časopisi razlagali jugoslovanski molk kot implicitno priznanje krivde,⁵⁷ je prišlo do ostre protifašistične polemike, ki ji je z živim zanimanjem sledil sam Mussolini.

Ko so zagrebški časopisi objavili, da je Bidovčeva mati znorela in da se je Valenčičev oče ubil, je Mussolini takoj zahteval, naj mu tržaška prefektura potrdi te novice. »Kaj reči,« ugotavlja tržaški zgodovinar Schiffrer »o tem nezmotljivem duceju, voditelju revolucije, ki je vedno pripravljena streljati v hrbte svojih sovražnikov, kaj reči o tem duceju, ki poleg skrbi za pol ducata ministrstev s tako nervozno pozornostjo osebno sledi komentarjem tujega tiska o dogodku? Ali ni že to dokaz, da je vse bilo njegovo delo?«⁵⁸

V protifašističnih vrstah je ekzekucija na Bazovici naletela na splošno obsodbo. Dva najuglednejša predstavnika slovenske emigracije, Vilfan in Besednjak, sta bila tedaj v Ženevi, kjer sta odločno obsodila sovraštvo, ki ga je režim sprožil proti Slovincem, in napovedala, da se njihov boj ni končal na Bazovici. »Slovenski kmečki narod ima dovolj junakov, ki so pripravljeni žrtvovati svoje življenje...«⁵⁹ Tudi najpomembnejši predstavniki svobodne italijanske misli od Gaetana Salveminija do Togliattija so odločno obsodili sodbo posebnega sodišča in se poklonili spominu na štiri padle.⁶⁰

Kot sta predvidevala Vilfan in Besednjak, niso strelji na Bazovici strli slovenskega odpora proti fašizmu; že 6. septembra so kmetje napadli občinski urad v Šempetru⁶¹ in kmalu nato so se pojavili tudi napisi v čast štirim žrtvam.⁶² V naslednjih mesecih, tako je v začetku 1931 zapisal Corriere della Sera, je bilo v Julijski krajini več kot sto zločinov: med temi je bilo 15 umorov in 30 oboroženih spopadov. »V deželi vlada vojno ozračje.«⁶³

Proti temu vsakodnevni odporu je režim zaman posegal po vedno odločnejših represivnih ukrepih. Za dokaz, kako nevarna se je fašistom zdela vsaka sled avtonomnega življenja v Trstu, je dovolj, da navedemo brzozjavko, s katero je sam Mussolini ukazal tržaškemu prefektu ukiniti zadnje slovenske šole, tiste pri Sv. Jakobu. »Če bodo upravniki vprašali, zakaj, odgovorite, da je ukaz prišel iz Rima, kjer smo obveščeni o razmerah in naklepih Slovanov tokraj in onkraj meje.«⁶⁴

Summary

BAZOVICA 1930

On the basis of literature and the Italian archives the author gives an account of the persecution suffered by the Slovene minority in Venezia Giulia in the first decade after the Italian occupation. Special attention is paid to the first Trieste trial in 1930, at which Slovene patriots received exceptionally heavy penalties, with four of them being even sentenced to death and shot at Bazovica.

⁵⁷ Public Record Office, FO 371/14439.

⁵⁸ Actor spectator, cit., str. 24.

⁵⁹ ACS, PS/A 6/1930/31, Busta 35 sez. 2 a.

⁶⁰ M. Kacin-Wohinz, Appunti sul movimento antifascista sloveno nella Venezia Giulia, v Quaderni II/1972, Centro di ricerche storiche, Rovinj, str. 415; K. Gatterer, cit., str. 547.

⁶¹ K. Gatterer, cit., str. 541.

⁶² ACS, PS/A 6/1930/1931, Busta 36.

⁶³ K. Gatterer, cit., str. 545.

⁶⁴ ACS, PS/A 6/1930/31, Busta 36.